

מדוע הושמטה הדמוקרטיה ממגילת העצמאות?

משה שרת מחק מן המגילה הן את הדמוקרטיה הן את היהדות, אך בן-גוריון מילא אותה מחדש בסיפר היהודי המסורתי, ואת ערכי החירות והשוויון היקרים לו ראה בעיקר כמימוש חזון נביאי ישראל "שלנו". מסע היסטורי ורעיוני בעקבות גלגולי הניסוח של מגילת העצמאות בחודש האחרון של המנדט הבריטי

אחת הטעויות המפורסמות בנוגע למגילת העצמאות היא הדעה הרווחת שמדינת ישראל מוגדרת במגילת העצמאות כמדינה יהודית ודמוקרטית. כפי שייזכר לדעת כל המעיין במגילת העצמאות, לא רק שהביטוי "מדינה יהודית ודמוקרטית" אינו מופיע בה – אלא שגם המילה "דמוקרטיה" כשלעצמה אינה מופיעה בה ולו פעם אחת, לא היא ולא הטייתיה. זאת אף שמגילת העצמאות רוויה עקרונות של משטר דמוקרטי, ומבטאת ערכים של חירות, שוויון וזכויות אדם. לא זו אף זו, מבדיקת הטיטות השונות של המגילה עולה כי המילה "דמוקרטיה" הושמטה במכוון בידי מנסחיה של המגילה, ובראשם מי שהיה אמון על יחסי החוץ של היישוב העברי, משה שרת.

דב אלבוים הוא סופר עברי, חוקר תרבות ישראל, עורך ואיש תקשורת. עומד בראש מרכז הגות ויצירה בינ"ה העוסק בחקר ולימוד מגילת העצמאות.

עזרא ברום הוא בעל תואר שני במחשבת ישראל. עוסק במחקר, עריכה והוראה בתחומי התרבות העברית והיהדות החילונית.

מאמר זה נכתב במסגרת מחקרי מגילת העצמאות שבמרכז הגות ויצירה בינ"ה. המחקר מתבסס על מחקרו של פרופ' יורם שחר, אשר חשף את המסמכים שהיו חלק מתהליך הניסוח של מגילת העצמאות והנגיש אותם לציבור: יורם שחר, "הטיטות המוקדמות של הכרזת העצמאות", עיוני משפט כו, 2 (2002), עמ' 523–600. את כל המסמכים אפשר לקרוא באתר של פרופ' שחר <http://portal.idc.ac.il/he/megila/archive/pages/docarchive.aspx>. המחברים מבקשים להודות לו מעומק הלב על הנכונות והנדיבות שבהן הדריכם להכיר את מכמני המגילה.

טעות רווחת נוספת קשורה למידת הקשר של מייסדי המדינה עם המסורת היהודית. טעות שגורה זו גורסת שהביטוי "צור ישראל", המופיע בחתימת המגילה, הוכנס למגילת העצמאות כחלק מפשרה שהתגבשה במהלך הניסוח בין מי שרצו לציין את שם האל ציון מובהק יותר (הנציגים הדתיים והחרדים) לבין מי שרצו להשמיטו לחלוטין. ואולם מעיון בטיוטות של המגילה עולה בבירור כי הביטוי "צור ישראל" הופיע בכל הטיוטות המוקדמות, עוד בטרם החל מסע הלחצים הפוליטי שהתגבר בימים האחרונים שלפני ההכרזה על הקמת המדינה.¹ הביטוי שרד כמעט לכל אורך תהליך הניסוח, ובסופו של התהליך היה מקובל על כל חברי המועצה.²

על רקע זה, ולנוכח העובדה שההגדרה הכללית היחידה של מדינת ישראל במגילה היא "מדינה יהודית", עולה ביתר תוקף השאלה: מה הייתה גישתם של האבות המייסדים של מדינת ישראל לאופי היהודי של המדינה שהקימו?

נראה כי ככל ששאלה זו נעשית קריטית יותר לעתידה ולהתגבשותה של מדינת ישראל, כן גובר הצורך לברר בירור יסודי מה היה החזון של מייסדי המדינה בהקשר זה. מה מסתתר מאחורי החלטותיהם להגדיר את הקשר היסודי של היהודים לארץ "קשר מסורתי" נוסף על היותו "קשר היסטורי"? מהי תפיסת העולם המסתתרת במינון המיוחד שיצרו מנסחי המגילה בין ערכים דמוקרטיים וליברליים מובהקים (כגון "שוויון בלי הבדל דת, גזע ומין") לבין הצדדים היהודיים הברורים המשוקעים לכל אורכה, ובאים לידי ביטוי בעיקר בנרטיב ההיסטורי המתואר במגילה – מקומו של התנ"ך בהצדקות להקמת המדינה ו"חזונם של נביאי ישראל"?

כפי שנראה להלן, במהלך שלושת השבועות של ניסוח ההכרזה על הקמת המדינה נשמטה ממנה בהדרגה הגדרתה הכללית כדמוקרטית, ואילו משקלו של ההיבט היהודי בהגדרת המדינה התגבר והלך. האם הייתה למנסחים תמונה מגובשת כלשהי של מסורתיות יהודית? ולבסוף: מדוע השמיט דור המייסדים במתכוון את המילה "דמוקרטיה" מן המגילה?

ערכי יהדות ודמוקרטיה והשתנותם בתהליך הניסוח של מגילת העצמאות

נוסחים ראשונים

מגילת העצמאות, המסמך המכונן של מדינת ישראל, נוסחה במשך כשלושה שבועות, מ-24 באפריל 1948 ועד שעות אחדות לפני ההכרזה, בצוהרי ה' באייר תש"ח, 14 במאי 1948.

בהוראת פנחס רוזן, מי שהחזיק באותה שעה בתיק המשפטים של מנהלת העם ויתמנה לימים לשר המשפטים הראשון של המדינה, התחיל מרדכי בעהם, משפטן

תל-אביבי בכיר, לנסח את הכרזת העצמאות. הנוסח של בעהם לא עסק בערכי המדינה אלא בתיאור נרטיב היסטורי של זיקת העם היהודי לארץ ישראל, בהצדקת השיבה אליה ובהקמת המדינה. אמנם בטיטה שכתב בעהם הוגדרה המדינה "מדינה יהודית חפשית ועצמאית"³, אך הכוונה במשפט זה, כמו שביארו בעהם ושותפיו אחר כך, הייתה "חיצונית" – עצמאות המדינה מתלות במעצמה זרה. התוכן הערכי והחוקי של המדינה נשמר לכתיבת החוקה שתנוסח מאוחר יותר, כפי שהובטח במפורש בטיטה זו ובנוסח הסופי של ההכרזה.

לאחר כעשרה ימים של עבודת ניסוח במחלקת המשפטים לא היה רוזן מרוצה מן התוצאה, ולכן העביר את הטיטה לידיו של צבי ברנזון, היועץ המשפטי של ההסתדרות הכללית של העובדים ולימים שופט בבית המשפט העליון, להמשך העריכה והניסוח. בנוסח שהגיש ברנזון לרוזן כעבור יומיים הוא הגדיר את המדינה כ"מדינה יהודית חפשית, עצמאית ודמוקרטית", וכמו כן הכניס פסקאות של הבטחות בדבר אופי המדינה, כגון:

המדינה היהודית תהיה מדינה של קבוץ גלויות ועליה חפשית ליהודים, של חרות, צדק ושלוש ברוח חזון נביאי ישראל וההסטוריה היהודית ובהתאם לעקרונות מגילת האומות המאוחדות, ומשפט אחד יהיה בה לכל התושבים ללא הבדל גזע, דת, לשון או מין. אנו קוראים במיוחד לערביי המדינה היהודית לשתף פעולה כאזרחים שווים זכויות וחובות...⁴

ברנזון לא בדה מלבו את הנוסח הזה, אלא התבסס על נאומו של זלמן רובשוב (שז"ר) בכינוס הוועד הפועל הציוני ב-12 באפריל 1948, נאום שבו הכריז במילים מעין אלו על הקמת מדינה עם סיום המנדט. כמו כן, ברנזון הגיב למחויבות הטמונה בהחלטת החלוקה של האו"ם שהתקבלה ב-29 (כ"ט) בנובמבר 1947. החלטה זו כללה דרישה מכל אחת מהמדינות שתוקמנה (היהודית והערבית) להכריז הכרזה בפני האומות המאוחדות שתכלול הבטחות לקיום זכויות אדם ומשטר דמוקרטי.

על פי החלטת האו"ם, ההכרזה צריכה להבטיח: שמירה על סטטוס קוו במקומות הקדושים, שמירה עליהם והבטחת גישה חופשית אליהם; הימנעות מהפליה על רקע גזע, דת, לשון ומין; שוויון בפני החוק; כיבוד חוקי המשפחה של כל הדתות; חופש פולחן; קיום מערכות חינוך עצמאיות למיעוטים בשפתם ועל פי תרבותם; אי-הגבלת השימוש בשפה; אי-הפקעת קרקעות פרטיות ללא מטרה ציבורית; הענקת אזרחות מלאה למיעוטים ושמירה על זכויות אזרחיות ופוליטיות מלאות. כמו כן דרשה ההחלטה שלהכרזה עצמה יהיה מעמד של חוק יסוד שלא ניתן לסותרו בחוק אחר.⁵

המילה "דמוקרטיה" מופיעה בהחלטת החלוקה שלוש פעמים: ועדת האו"ם לארץ ישראל (UNPC) שתלווה את תהליך יישום ההחלטה תיוועץ ב"מפלגות הדמוקרטיות ובארגונים ציבוריים אחרים" לפני כינוס מועצת ממשלה זמנית; "הבחירות לאספה המכוננת תתנהלנה על פי "קווים דמוקרטיים";⁷ האספה המכוננת תכונן "חוקה

דמוקרטיה". כאמור, על חוקת המדינה החדשה לעגן את ההבטחות שהובטחו בהכרזה ולכלול בחוקה הוראות להקמת מוסד מחוקק (פרלמנט) נבחר, התחייבות לפתרון סכסוכים בינלאומיים בדרכי שלום (סעיפים שהועתקו ממגילת האומות המאוחדות), הבטחת שוויון זכויות ושמירה על זכויות האדם והאזרח, לצד היבטים טכניים של היחס בין המדינה היהודית למדינה הערבית, המעבר ביניהן, האיחוד הכלכלי ביניהן ועוד.⁸

בעהם ושותפיו שמרו, כאמור, על הצהרת העצמאות חפה מהבטחות. החלטת החלוקה מוזכרת בטיטה שלהם כבסיס חוקי להקמת המדינה, והמוסדות הזמניים של המדינה (מועצת הממשלה הזמנית, האספה המכוננת) מכונים בה ככינויים מתוך ההחלטה, אך אין בה זכר להתחייבות הנדרשות בהחלטה למעט ההתחייבות לכוונן חוקה.

לעומת זאת, בנוסח ברנזון נוסף תיאור של אופי המדינה – משמעות היותה יהודית: קליטת עלייה, "חירות, צדק ושלום ברוח חזון נביאי ישראל", ונאמר שהיא תהיה מדינה דמוקרטית, לרבות הבטחות לשוויון בפני החוק ולאזרחות שווה לכל התושבים. הניסוח של ברנזון לערך השוויון: ללא הבדל "גזע, דת, לשון או מין", שונה מהניסוח בהכרזת רובשוב (שו"ר): ללא הבדל "דת וגזע ומין וארץ מוצא",⁹ והוא דומה יותר לניסוח שבהחלטת החלוקה ובמגילת האומות המאוחדות.¹⁰

אם כן, הראשון שהכניס ערכים דמוקרטיים למגילה הוא ברנזון, והוא הקפיד לאזן אותם בהכנסת תכנים יהודיים ברורים.

הנסיגה של "השלושה"

לאחר הצעת ברנזון חזר הנוסח לידי מחלקת המשפטים, ושם חזרו "השלושה" – מרדכי בעהם (שכבר נזכר למעלה), אורי ידן וצבי עלי בקר (משפטים בכירים; ידן יהיה לימים היועץ המשפטי לממשלה, ובקר שופט בבית המשפט המחוזי) – וקיצצו בהבטחות. את המילה "דמוקרטיה" הם העבירו לפסקה החדשה של תיאור אופי המדינה, וגם מחקו את ההבטחה לשוויון. גם בקריאה לערבים תושבי המדינה הם מחקו את ההבטחה לשוויון. זו הייתה הצעתם החדשה:

המדינה היהודית תהיה מדינה דמוקרטית של קבוץ גלויות ועליה חפשית ליהודים, של חרות, צדק ושלום ברוח חזון נביאי ישראל ואבי הציונות המדינית, תאודור הרצל, ובהתאם לעקרונות מגילת האומות המאוחדות.

אנו קוראים לערבים, אורחי המדינה היהודית, ליטול חלק בבניין מדינתנו...¹¹

בתזכורת שצירפו השלושה להצעתם הם הסבירו: "העברנו את המלה 'דמוקרטיה' לפסקא שאחריה אשר דנה על האפי הפנימי של המדינה". אכן הדמוקרטיה שייכת לאופי הפנימי של המדינה, ולא לריבונותה ולעצמאותה מהשפעות מדיניות זרות.

עם זאת, חוקר מגילת העצמאות יורם שחר רואה בבחירה של ברנזון להציב את הדמוקרטיה במקום הראשון שמירת מקום נעלה יותר לדמוקרטיה כבסיס המדינה.¹²

אשר למחיקת ההבטחה "ומשפט אחד יהיה בה לכל התושבים ללא הבדל גזע, דת, לשון או מין", השלושה מסבירים ש"ההוראות בנוגע לבתי הדין הדתיים של הדתות השונות אינן עולות בד בבד עם עקרון זה. מלבד זה הוא [העיקרון] מהווה רק אחד העקרונות המרובים של מגילת האומות המאוחדות, ומוטב להזכיר את העקרונות האלה רק באופן כללי וסתום".¹³

הערה זו תמוהה ביותר, ונובעת מקריאה מצמצמת של הפסוקית. בהצעת ברנזון יש ציון מפורש של החלטת החלוקה, וודאי שמשם נלקח גם ערך השוויון המוצע והביטוי "גזע, דת, לשון ומין" המופיע במגילת האומות המאוחדות וגם בהחלטת החלוקה. בהצעתם השלושה מנתקים את ההכרזה מהחלטת החלוקה ואינם מתייחסים לתוכנה ולדרישות שבה. נוסף על כך, בהחלטת החלוקה מוזכרים במפורש גם שמירה על שוויון בפני החוק וגם כיבוד דיני המשפחה של כל הדתות, ואף שמירה על פעילותם של "גופים דתיים".¹⁴

היצמדות להחלטת החלוקה הייתה מאפשרת להכיל את המתח הזה שבין ערך השוויון בפני החוק לבין שמירת הסטטוס־קוו בענייני בתי הדין הדתיים בכלל, ודיני המשפחה בפרט. ועוד, בניגוד לטענת השלושה, במגילת האומות המאוחדות אין ערכים רבים העוסקים ביחס לאזרח; למעט ערך השוויון, רוב הכללים המובאים בה עוסקים ביחסים בין-לאומיים. אפשר לומר שהשלושה לא הבחינו במקור האמיתי של הפסוקית שמחקו ופירשו אותה פירוש מצומצם. עם זאת, הסבר סביר יותר הוא שהם ניתקו בידועין את נוסח ההכרזה מהדרישות שבהחלטת החלוקה.

נראה שהשלושה פעלו למחיקת התחייבויות ומחויבויות כלשהן של המדינה. מלבד ההתחייבויות לשוויון, הם מחקו גם את היחס לגבולות החלוקה שהציע ברנזון והדגישו את היות המדינה שלטון שקם מתוך הוואקום שלאחר סיום המנדט, ולא המשך ישיר למנדט. את השינוי הזה אפשר להבין ולראות בו ניסיון לצמצם את ההתחייבויות לערכי הדמוקרטיה, או שאיפה להכרה "נקייה", ללא תנאי, של מדינות העולם במדינה היהודית.

ככל הנראה השלושה ציפו להגדרת ערכי המדינה בתהליך כינון החוקה, לא על ידם ולא על ידי אומות העולם שדרשו מחויבות לערכים מסוימים בהחלטת החלוקה. יש לזכור שהשלושה אמנם מחקו את ההתחייבויות מההכרזה, אך בכל זאת שמרו את הגדרתה כיהודית ודמוקרטית ("המדינה היהודית תהיה דמוקרטית") והבטיחו "חרות, צדק ושלוש ברוח חזון נביאי ישראל".

קשה לדעת אם פעלו מתוך צניעות של משפטנים, שמשמתם היא תביעה להכרה בינלאומית במדינה ולא הגדרת אופייה וחובותיה, או מתוך אמונה שזו זכותם של

המנהיגים הפוליטיים להחליט אם להעניק זכויות ושוויון או שלא להעניקם. החלטת החלוקה הוזכרה בנוסח השלושה רק לצד הצהרת בלפור וכתב המנדט כביטוי ל"מצפון האנושות" התומך בהקמת מדינה יהודית בארץ ישראל.

הטיוטה עוברת לדרג הפוליטי

נוסח השלושה נערך מעט בידי פנחס רוזן ואחרים לקראת הצגתו בפני מנהלת העם בישיבתה ב-12 במאי 1948. היחס לזכויות ולדמוקרטיה נשאר כשהיה, אך רוזן החזיר את ההכרזה למסגרת של גבולות החלוקה, ובכך מיתן את ההתעלמות מהחלטת החלוקה שנקטו אנשי מחלקת המשפטים.¹⁵ הסתירה בנוסח – מצד אחד מחויבות לגבולות החלטת החלוקה, ומצד שני התעלמות מדרישות נוספות המובעות בה – דרשה פתרון. על חברי מנהלת העם היה להכריע בדבר יחס הכרזת העצמאות להחלטת החלוקה.

אהרן ציזלינג, חבר המנהלת מטעם מפ"ם, ולאחר הקמת המדינה שר החקלאות בממשלה הזמנית, המליץ לנסח את ההכרזה על בסיס ההחלטה:

בטקסט של הפירסום יש להכליל מכסימום דברים מאלה הכלולים בהחלטת האו"ם מה-29 בנובמבר... יש בהחלטת או"ם סעיפי קונסטיטוציה. אם כי אנחנו עכשיו איננו נותנים בכלל לעריכת קונסטיטוציה [כאן חסרה מילה בפרוטוקול. השערה: "תשומת לב"] רבה ואין לנו ענין בזה, אבל דוקא את הסעיפים עם התנאים אשר ישנם לגבינו – רצוי לנו להעתיק.

ציזלינג הציע להימנע מהתחייבות מפורשת לקיים את ההחלטה אלא רק להבטיח שיתוף פעולה ביישומה, למשל שלא להתחייב לגבולות מסוימים אלא להתחייב לשותף פעולה עם המדינה הערבית לכשתקום.¹⁶ משה שרת הציע להכריז הכרזה על הקמת המדינה ואחר כך לנסח מסמך התחייבויות לאו"ם על פי דרישות החלטת החלוקה. בסוף הישיבה הוחלט על הקמת ועדה לניסוח ההכרזה, מתוך חברי מנהלת העם, ועל כינוסה למוחרת.

כהכנה לכינוס ועדת הניסוח עיבד משה שרת את נוסח ההכרזה עיבוד משמעותי. שלא כמו קודמיו פנה שרת להחלטת החלוקה. הוא הזכיר את הקריאה "לתושבי ארץ ישראל לפעול מצידם להגשמת התכנית",¹⁷ ולמרות מחיקת היחס לגבולות ביסס את ההכרזה על פי הנחיית בן-גוריון "על יסוד החלטת עצרת האומות המאוחדות".¹⁸ בהמשך הבטיח שרת הבטחות מתוך ההחלטה, ובהן הבטחות לשוויון ולשמירה על זכויות אדם:

אנו נודרים כי מדינתנו ישראל תהא מושתתה על יסודות חרות, הצדק והשלום, פתוחה לעליה יהודית, מעניקה שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה בלי הבדל גזע ודת, שוקדת על פיתוח הארץ לטובת כל תושביה, מבטיחה חופש דת, מצפון, חינוך ותרבות,

שומרת על המקומות הקדושים לבני כל הדתות ותהא דבקה בעקרונות מגילת האומות המאוחדות.

אנו מתחייבים לשיתוף עם מוסדות האומות המאוחדות בהתאם להחלטת העצרת... אנו קוראים לבני העם הערבי תושבי ישראל... לטול את חלקם בבנין המדינה המציעה להם אזרחות מלאה.¹⁹

בהחלטת החלוקה, בפרק העוסק בחוקה, יש דרישה להבטחת שוויון זכויות ולאי-הפליה של כל אדם בנושאים חברתיים, פוליטיים, כלכליים ודתיים, ולהנאה מזכויות אדם וחירויות יסוד, לרבות חופש דת, לשון, דיבור ופרסום, חינוך, אספה והתאגדות. בהמשך מופיעה דרישה מפורטת לתכנים שיופיעו בהכרזה על הקמת המדינות.²⁰

הפתיחה של שרת "שויון זכויות חברתי ומדיני גמור" עונה לדרישות האו"ם. רשימת הזכויות בהצעתו להכרזה דומה מאוד לרשימות שבהחלטה, למעט נושאי ההתאגדות, הביטוי והלשון. היעדר חופש הלשון נועד אולי להשאיר את הפרהסיה של המדינה, את המערכות המשותפות, כמו מערכות השלטון והמשפט, בשפה העברית בלבד. גם הבחירה בשוויון "בלי הבדל גזע ודת" גורעת מדרישת ההחלטה ל"גזע, דת, לשון ומין".²¹ אפילו את הערכים שהוזכרו כבר בהצעה כחלק מערכי המדינה היהודיים כלל שרת במסגרת הבטחות השוויון האוניברסליות כשמחק את הפסוקית "לאור חזונם של נביאי ישראל", והשאיר הבטחה שהמדינה תהא "משתתת על יסודות החירות, הצדק והשלום" בעלמא.²²

שרת עשה בעריכתו שני מהלכים דרמטיים נוספים. המהלך הראשון הוא מחיקת המאפיינים היהודיים התוכניים מהמגילה – כאמור, הוא מחק את המשפט "לאור חזונם של נביאי ישראל" והשאיר את הערכים במגילה חסרי מקור מוצהר, וגם מחק את הביטוי "צור ישראל" מחתימת המגילה.

המהלך השני הוא מחיקת המילה "דמוקרטיה". לצד פירוט הזכויות הרבות מתוך החלטת החלוקה המאפיינות משטר דמוקרטי הדבק בשמירה על זכויות אדם, מחק שרת את ההגדרה הכללית של המדינה – מדינה דמוקרטית, ובכך מחק למעשה את המילה "דמוקרטיה" ממגילת העצמאות. למחרת, כאשר התכנסה ועדת הניסוח, כבר התבסס הדיון על הצעת שרת. הוועדה שינתה מעט את הנוסח, החזירה את המשפט "לאור חזונם של נביאי ישראל", הוסיפה פירוט ל"אזרחות המלאה" שהובטחה בנוסח שרת לתושבים הערבים והבטיחה להם ייצוג במוסדות המדינה, אך לא החזירה את ההגדרה "דמוקרטית" לפסקת ערכי השוויון.

לאחר הדיון בוועדה הועבר הנוסח לישיבת מנהלת העם, ובה נשמעו הערות רבות של המשתתפים.²³ הערה חשובה של בן-גוריון בעניין זכויות המיעוטים הייתה: "תקיים שוויון זכויות' ולא 'תעניק'. זה מגיע". באותה ישיבה קבל מרדכי בנטוב, חבר המועצה מטעם מפ"ם ושר העבודה והבינוי הראשון לאחר הקמת המדינה, על אריכות המסמך,

וביקש שהמסמך לא יהיה "תעודה של סעיפים משפטיים אלא של זכויות אדם". הוא רצה להפיח במגילה רוח חופשית ולא להיצמד היצמדות טכנית להחלטת החלוקה.

בעניין המאפיינים היהודיים, בישיבה זו הביע ציזלינג תרעומת על ההסתמכות על "צור ישראל" שבפסקת החתימה. הוא ביקש למחוק את הביטוי והעדיף להאריך בהזכרת יסודות אחרים מהמסורת היהודית, ובכור שלום שטרית, שופט מחוזי בבית המשפט של המנדט ונציג מפלגת הספרדים ועדות המזרח במנהלת העם, דרש להדגיש יותר את ההיסטוריה היהודית ואת המסורת היהודית. בן-גוריון לחץ על חברי המנהלת לקבל את הביטוי "צור ישראל" כביטוי המאזן בין הרצונות המנוגדים.

בישיבה הוחלט להעביר את הנוסח לליטוש אחרון בוועדה מצומצמת שחבריה יהיו דוד בן-גוריון, משה שרת, אהרן ציזלינג והרב יהודה לייב פישמן-מימון, ולהביאו לאישור במועצת העם.

בן-גוריון והעריכה האחרונה: "מתוך קשר היסטורי ומסורתי זה"

באותו לילה, כמה שעות לפני טקס ההכרזה, ערך בן-גוריון את ההכרזה על פי הדברים שנאמרו בדיון במנהלת העם ועל פי טעמו האישי והביא אותה אל הנוסח הסופי והמוכר לנו כיום. מבחינת היחס לזכויות הוא הוסיף גם "מין" לאיסורי ההפליה: "תקיים שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה בלי הבדל דת, גזע ומין". מבחינת ביטוי היהדות בהכרזה הוסיף בן-גוריון את הפסקאות הראשונות המתארות את "הקשר ההיסטורי והמסורתי" של העם לארץ. כמו כן שמר בן-גוריון על הניסוח "לאור חזונו של נביאי ישראל" שהיה לפניו, וכמו כן על הביטוי "צור ישראל" – בהתאם להחלטת מנהלת העם, ולפי עדות במכתב של ראובן אהרונוביץ גם על פי סיכום שהושג עם נציגי המפלגות הדתיות כמה שעות לפני ההכרזה.²⁴

כפי שעולה מהפרוטוקול הנזכר, כשעתיים לפני מועד ההכרזה הובא נוסחה לאישור במועצת העם. מאיר וילנר, נציג המפלגה הקומוניסטית, הציע תיקונים רבים של הנוסח על פי החלטת החלוקה ובהם הוספת חופש הדיבור, האספה והארגון. הוא הזכיר את חשיבות הדמוקרטיה, אך לא דרש להזכיר את היות המדינה דמוקרטית.

מאיר גרובובסקי (ארגוב), נציג מפא"י, העלה את הצורך להוסיף את המילה "לשון" לרשימת החירויות לצד "חופש דת, מצפון, חינוך ותרבות", כדי להדגיש את שוויון מעמדה של הערבית בפרהסיה הציבורית, "לא בבית הספר בלבד, אלא גם בבתי המשפט". לבסוף הוסיף בן-גוריון את המילה "לשון" לרשימה, אך הסביר: "איש לא יתנגד שיהיה גם חופש לשון, אבל לא מתוך קבלת ההנמקה של חבר המועצה גרובובסקי. הלשון של המדינה היא הלשון העברית. אין זה שולל מן התושבים האחרים את הזכות להשתמש בכל מקום בלשונם". נראה שהבחירה לשבץ את הלשון ברשימת החירויות, ולא באיסורי ההפליה כמו בנוסח האו"ם, נובעת מגישתו זו של בן-גוריון

– לשמור על חירותו של כל אדם להשתמש בלשונו, אך לקבוע שהעברית היא שפה עליונה במוסדות המדינה.

בסופו של דבר, כשהתריע וילנר על החוסר בחופש הדיבור וההתאספות, רגע לפני ההצבעה, ביטל בן-גוריון את דבריו ואמר שלא מדובר בחוקה אלא בקיום דרישות החלטת החלוקה בלבד. דברים אלו חשובים, לצד העובדה שכאמור חירויות אלו נזכרו בהחלטת האו"ם. בחירותיו של בן-גוריון להגדיר שהשפה הערבית משנית לעברית ולהימנע מציון חופש הדיבור, האספה והארגון הן בחירה לסגת מדרישות האו"ם ולהימנע מההבטחות הללו.

דמוקרטיה ויהדות - מפת האיזונים וההשלמות של מנסחי המגילה

בחינה מדוקדקת זו של התהליך שעברו טיוטות ההכרזה בשלושת השבועות האלה מגלה כי שאלת האיזון בין ערכים ומושגים דמוקרטיים לבין ערכים ומושגים מעולמה של התרבות היהודית הייתה שאלה מרכזית בכל השלבים בתהליך הניסוח. אם נמדוד את נפח הדיון בשאלות האלה, נמצא שבפרוטוקולים של דיוני הוועדות שעסקו בניסוח העומדים לפנינו השאלה הזאת ממלאת את הנפח הגדול ביותר.

נראה שבדרך כלל ניסו המנסחים לשמור על איזון בין שני הצדדים של המטוטלת. במקרים מסוימים, הגדלת נפח הניסוחים השייכים לעולמה של המסורת היהודית הביאה להגדלת הנפח של ערכי הדמוקרטיה, ולהפך. זאת למעט השלבים המאוחרים ביותר בתהליך הניסוח, ובעיקר הניסוח הסופי של בן-גוריון, שבהם גדל מאוד נפח התוספות העוסקות בהיסטוריה ובתרבות היהודית ללא איזון מלא מצד הדמוקרטיה.

העובדה הבולטת ביותר בהקשר זה היא היעלמותה של ההגדרה "דמוקרטית" מתוך טיוטות המגילה בשלבים המאוחרים האלה. הרי אין ספק שערכי המדינה המוצהרים במגילה הם דמוקרטיים לעילא ולעילא, והם משתכללים עוד ועוד לקראת השלמת הניסוח הסופי (אם כי מקצתם לא מומשו עד היום). ואם כן, כיצד אפשר להסביר את העובדה שקברניטי היישוב ובראשם בן-גוריון השמיטו את המילה "דמוקרטיה", על שתי הטייתיה, אף שהופיעה בנוסחים קודמים? האם אפשר לומר שרק יד המקרה וחוסר שימת לב הייתה כאן? קשה להאמין. הרי ראינו שהייתה הקפדה על כל תג ותג במגילה וכל שינוי נוסח נידון ונשקל. אם כן, מהי אותה כוונת מכוון המסתתרת מאחורי השמטה זו?

כדי לענות על שאלה זו, ננסה לנסח כמה הגדרות.

איזונים שונים בין יהודית לדמוקרטיה

מגילת העצמאות על כל גלגוליה ונוסחיה קובעת שהמדינה המוקמת תהיה "מדינה יהודית". בכינוי זה טמונות כמה משמעויות:

- א. לאומיות יהודית, ויחס לתפוצה היהודית כחלק מ"קהל היעד" של המדינה.
 - ב. הצדקה של הקמת המדינה מתוקף זיקה או קשר לארץ.
 - ג. הטמעת תוכן מתוך המסורת היהודית באופי המדינה ובחוקיה.
- הכינוי "מדינה דמוקרטית" גם הוא כולל, בתפיסה המערבית הליברלית, כמה היבטים:
- א. שלטון הנבחר על ידי כל האזרחיות והאזרחים, וכינון פרלמנט יחסי על בסיס בחירת האזרחים.
 - ב. שמירה על זכויות אזרח, לרבות מתן אזרחות על בסיס שוויון וללא קשר לשייכות לקבוצה זו או אחרת, למאפיינים פיזיים או לאמונות.
 - ג. שמירה על זכויות אדם, כגון שוויון בפני החוק וחופש התנועה.

גם בחינה ראשונית של המאפיינים של שני הכינויים האלה חושפת מתחים העלולים לעלות מתוך נאמנות לשניהם גם יחד. למשל, היחס לתפוצות עלול להיתפס כפגיעה בשמירה על זכויות האזרח או בערך השוויון; תוכן יהודי בחוקי המדינה, כגון בחוקי הנישואים והגירושים, עלול לפגוע בזכויות האדם וכדומה.

במהלך ניסוח הכרזת העצמאות התקיים למעשה דיון על מאפייני המדינה, יהדותה וצורת השלטון שתנהג בה. אפשר לאפיין את היחס בין האופי היהודי של המדינה לאופייה הדמוקרטי בכמה אופנים:

- א. היהדות עליונה על הדמוקרטיה (מדינה יהודית בעלת מאפיינים דמוקרטיים);
- ב. הדמוקרטיה עליונה על היהדות (מדינה דמוקרטית בעלת מאפיינים יהודיים);
- ג. שוויון בין יהדות לדמוקרטיה (מדינה יהודית דמוקרטית);
- ד. דמוקרטיה הנובעת מן היהדות (מדינה יהודית-דמוקרטית).

עתה נבחן כמה נקודות מפתח בניסוח ההכרזה לאור שלושת ההיבטים האלה: האופי היהודי, האופי הדמוקרטי והקשר ביניהם.

בתחילת טיוטת ההכרזה שלו הגדיר בעהם את המדינה כיהודית, ובפירוט הדברים מתברר שיהדות המדינה מבחינתו היא הצדקה של הקמת מדינה על בסיס ההבטחה האלוהית המקראית. כן מתברר שיהדות המדינה מתבטאת בקביעה שגם ליהדות התפוצות יש חלק בהכרזה ("אנו, נבחרי היהדות העולמית בתפוצות והישוב היהודי בארץ ישראל") – כלומר אפיון לאומי. התוכן המסורתי היחיד בטיוטת בעהם נמצא בחתימה "בבטחנו בצור ישראל", ומצוין במפורש שרעיון זה שאוב מהכרזת העצמאות האמריקנית דווקא.²⁵ היסוד הדמוקרטי היחיד בטיוטה הזאת הוא ההבטחה לכינון חוקה, ואין לה כל פירוט.²⁶ גישתו של בעהם הייתה אפוא שימת דגש על יהדות

המדינה מבחינה לאומית, וכאמור, ככל הנראה, השארת קביעת תוכנה לאחרים לאחר ההכרזה. בעהם נמנע מהגדרה ערכית של המדינה בכלל – גם מבחינה יהודית וגם מבחינה דמוקרטית.

ברנזון, כזכור, הוסיף בהצעתו יסודות רבים העוסקים בתוכן הערכי של המדינה. הוא קבע שהמדינה תהיה דמוקרטית וגם שתהיה יהודית; הוא קבע שקיבוץ גלויות יהיה אחד מעקרונות המדינה ושערכי המדינה יהיו "חירות, צדק ושלוש לאור חזונו של נביאי ישראל", וגם ציין את המחויבות למגילת האומות המאוחדות ואת עקרון השוויון בפני החוק (זכויות האדם) ואף את האזרחות השווה לתושבים הערבים (זכויות אזרח).²⁷

על פי הטייטה של ברנזון, המדינה תהיה יהודית מבחינה לאומית ומבחינה ערכית, והדמוקרטיה מוגדרת במונחים של זכויות אדם וזכויות אזרח, מבלי לפרט. יותר מכל הנוסחים האחרים, בנוסח הזה יש איזון בין היסודות היהודיים ליסודות הדמוקרטיים: לאומיות יהודית, זיקה לארץ כהצדקה, ערכים אוניברסליים בזיקה ליהדות והתחייבות לשמירה על זכויות האדם והאזרח. הצעה זו מגלמת את האפשרות לשילוב מאוזן בין היסודות: מדינה יהודית ודמוקרטית.

אחרי ברנזון ביטלו שלושה (בעהם, ידן ובקר) את ההבטחות לשוויון ולשמירת זכויות האדם והאזרח, והשאירו רק את הדמוקרטיה ואת החוקה כהגדרות כלליות ללא פירוט. מחיקת הפירוט של זכויות האדם והאזרח השאירה את המחויבות לפעול "בהתאם לעקרונות מגילת האומות המאוחדות" ריקה מתוכן מפורש.²⁸ הזכרת ערכים יהודיים מדגישה את היעדר הערכים הדמוקרטיים, ולכן המדינה המוגדרת בהצעה זו היא מדינה יהודית בעלת מאפיינים דמוקרטיים. בדמות הזאת נשארה ההכרזה גם בעריכות הבאות, עד הטייטה שהציג שרת בפני ועדת הניסוח הראשונה.

משה שרת מחק מההכרזה כל יסוד יהודי מסורתי מבחינת תוכן המדינה ואופייה. מצד אחד, הוא מחק את הפסוקית "לאור חזונו של נביאי ישראל" ואף את הביטוי "צור ישראל". מצד שני, שרת הרחיב את פירוט המחויבות לזכויות האדם בציינו "שויון זכויות חברתי ומדיני גמור", החליף את "בהתאם" למגילת האו"ם באמירה כי המדינה "דבקה בעקרונות" המגילה, פירט את הבטחת השוויון בכלל, ולא רק את השוויון בפני החוק ("משפט אחד") כהצעת ברנזון, ועוד.

לצד הפירוט הרב של זכויות האדם והאזרח במדינה החדשה (כאמור, על פי החלטת החלוקה) מחק משה שרת את המילה "דמוקרטיה" מהמגילה. החלטה זו יכולה להתפרש כהפחתת חשיבות הדמוקרטיה,²⁹ או כנסיגה מהתחייבות מלאה לדמוקרטיה והעדפת הבטחות מסוימות על ההבטחה הכללית. השלושה פעלו למחיקת התחייבויות בכלל, ושרת נמנע מהתחייבויות מסוימות, התחייבויות לשוויון בין השפות ולחופש ההתאגדות והביטוי.

נראה ששרת לא הפחית את היקף ההתחייבות ליסודות דמוקרטיים לעומת הנוסחים שקדמו לו, ואף הרחיב אותו. כאמור, בהחלטת החלוקה המילה "דמוקרטיה" מופיעה שלוש פעמים: פעם אחת לתיאור מפלגות ופעמיים לתיאור יסודות במדינה – החוקה והבחירות. החוקה נשארה נוכחת בכל טיוטות הכרזת העצמאות, והזכות לבחור ולהיבחר נוספה בנוסח שרת והתחדדה בעבודה של ועדת הניסוח הראשונה. בכך מילאו המנסחים את הדרישות של החלטת החלוקה (כמעט במלואן) גם בלי להשתמש במילה "דמוקרטיה". נוסח שרת מגדיר את המדינה כיהודית בהיבט הלאומי בלבד, ומבחינה תוכנית או ערכית הוא מגדיר את המדינה כדמוקרטית. במובן זה, המדינה על פי הנוסח הזה היא דמוקרטיה בעלת מאפיינים יהודיים.

ועדת הניסוח הראשונה החזירה את המשפט הקושר את ערכי המדינה ליהדות ואת החתימה הכוללת את "צור ישראל", והקפידה על מאפיינים מסורתיים במגילה עצמה – ציון שנים עבריות של אירועים בהיסטוריה היהודית המוזכרים בהכרזה,³⁰ וציון זמן ההכרזה בביטוי "ערב שבת" ולא רק "יום ו'". היא גם הוסיפה ערך דמוקרטי חשוב ביותר – הזמנה לערבים "להיות מיוצגים במוסדותיה העליונים [של המדינה]".³¹ אך החותם האחרון היה של בן-גוריון: הלה שינה בעריכתו את ההכרזה מבחינה סגנונית ותיקן את הנוסח על פי החלטות מנהלת העם. מבחינת היחס לזכויות האדם ולדמוקרטיה הוא לא שינה כמעט דבר, אך מבחינת ערכי היהדות הוסיף את התיאור ההיסטורי של ראשית עם ישראל בארצו.

המשפט הפותח את ההכרזה, "בארץ ישראל קם העם היהודי, בה עוצבה דמותו הרוחנית, הדתית והמדינית", הוא עדות לכך שבן-גוריון ראה חובה לפתח בארץ "חיי קוממיות ממלכתית" על פי דמותו ההיסטורית והמסורתית של עם ישראל. עובדה זו, לצד שמירה על פירוט ערכי הדמוקרטיה וזכויות האדם בלי לכנותם "דמוקרטיה", רומזת שבן-גוריון ראה במגילה טקסט המתאר ריבונות יהודית אידיאלית – ולדידו ריבונות יהודית זאת כוללת את אותם הערכים של שמירה על זכויות האדם. בכך הציע למעשה משטר יהודי-דמוקרטי, או דמוקרטיה יהודית, משטר המבוסס על ערכי היהדות, המתאימים, לדעתו, לרוב הדרישות שדרש האו"ם מהמשטר הדמוקרטי.

קווים לדמוקרטיה יהודית על פי דוד בן-גוריון

השקפת עולמו המיוחדת של בן-גוריון מתבררת ועולה מתוך ניתוח הנוסחים והתיקונים שהכניס למגילה. על פי השקפה זו, על המדינה היהודית לעצב את האופי הדמוקרטי שלה מתוך זיקוק ערכי הנבואה של התנ"ך. כמעט אפשר לומר שמבחינת בן-גוריון התנ"ך הוא ערש הדמוקרטיה מבחינה רוחנית, ועל כן אין סיבה שלא לגזור את ערכי המדינה הדמוקרטיים היישר מתוך מקורות ישראל. אולי משום כך לא ראה בן-גוריון טעם להגדיר את המדינה כ"דמוקרטיה", הגדרה שהייתה יכולה ליצור מחויבות יתרה לדגם הדמוקרטי המערבי.

אולם איננו צריכים להתבסס רק על הרמזים שהעניק לנו בניסוח המגילה. דברים מעין אלו כתב בן-גוריון במפורש בכמה מקומות. בספטמבר 1948, כארבעה חודשים לאחר הכרזת המדינה, כתב בן-גוריון ביומנו לאחר ריאיון עם הסופר ארתור קסטלר:

ואשר לדימוקרטיה מערבית – אני בעד דימוקרטיה יהודית. "המערבית" לא מספיקה. היות יהודי אין זה רק עובדה ביולוגית אלא גם – ביודעים [ו]שלא ביודעים – מוסרית, אתית. יש לנו תוכן יהודי מיוחד – שצריך להיות נחלת העולם. ערך החיים וחירות האדם עמוקים אצלנו לפי תורת הנביאים מאשר בדימוקרטיה המערבית. שלטון-כפיה בלי חופש בחירה ובלי חירות המצפון, המחשבה והדיבור אינו מתישב עם סוציאליזם, אבל אין אנו מוכרחים מפני כך להזדהות עם "מערב". הייתי רוצה שעתידינו יהיה בנוי על אתיקה נבואית (האדם נוצר בצלם אלקים, ואהבת לרעך כמוך – אלה מוליכים לחיי שיוון לחירות כמו בקבוץ), על מדע עליון ועל שכלול מכני עליון.³²

גם במסמך שחיבר לקראת ועידת מפא"י ב-1956 כתב בן-גוריון:

שומה עלינו לראות האורות והצללים שבכל ארץ ובכל משטר. גם ארצות החירות והדמוקרטיה, ואפילו ארצות שיש בהן ממשלת פועלים, אינן "טלית שכולה תכלת". עלינו ללמוד מכל ארץ ומכל תנועה חיוב כל שהוא שיש בה; אבל אסור לנו להשתעבד ברוחנו לשום דרך ולשום תנועה זרה. עלינו לשקול הכל במאזני התבונה והצרכים והערכים של עצמנו...³³

בתחילת המסמך הזה כתב בן-גוריון על ערכי "חירות שלום ושיוון... ללא כל אפליה, קפוח ושעבוד, ללא שלטון אדם באדם ועם בעם". לדידו מקורם וביטויים העליון של הערכים הללו הם בחזונות נביאי ישראל, והדרך לגאולה לאומית וחברתית אינה אפשרית "מתוך הליכה בדרכים כבושות... או בכלים שאולים מתנועות בארצות אחרות".

היכולת של בן-גוריון להכיל צדדים שונים, ולעיתים אף מנוגדים לכאורה, ולתת להם ביטוי משלים, באה לידי ביטוי מרשים גם בסוגיה הנדונה במאמר זה. כפי שמבחינת בן-גוריון "שיבת ציון" של ימינו נבעה "מתוך קשר היסטורי ומסורתי" (בפסקה השלישית של המגילה); כפי שהעפלה לארץ הייתה של "שארית הפליטה", אך גם על ידי "יהודי ארצות אחרות" (בפסקה השביעית שלה),³⁴ כך לדידו של בן-גוריון גם ערכים של חירות, שלום, שוויון, "ללא שלטון אדם באדם ועם בעם", אינם תלויים כלל בשאלה אם המדינה היהודית תוגדר כדמוקרטית או אפילו תתחייב לתנאים בינלאומיים כאלה או אחרים; לדידו ערכים אלו הם הסיבה ומקור הזכות לקיומה של המדינה, והם מתבססים כאמור בפסקה הראשונה והמופתית של המגילה שנוצרה ונערכה ברובה הגדול בידי דוד בן-גוריון: "בְּאַרְץ־יִשְׂרָאֵל קָם הָעָם הַיְהוּדִי... בְּהַ יֵצֵר נְכִסֵּי תְבוּבוֹת לְאֲמִיִּים וְכָל־אֲנוּשִׁיִּים וְהוֹרִישׁ לְעוֹלָם כָּל־אֶת סֵפֶר הַסְּפָרִים הַנִּצְחִי". בעיני בן-גוריון, העורך האחרון של מגילת העצמאות, צורת המשטר הדמוקרטית

וזכויות של שוויון, חירות וכבוד האדם והאזרח הם חלק מהותי ובלתי נפרד ממורשתו היהודית.

1. יורם שחר, "הטיטוטות המוקדמות של הכרות העצמאות", עיוני משפט כו, 2 (2002), עמ' 527-530.
2. פרוטוקול ישיבת מנהלת העם, 13.5.48, עמ' 124-125, 128; פרוטוקול ישיבת מועצת העם, 14.5.48, עמ' 19-20.
3. מרדכי בעהם, "ההצעה הראשונה", בתוך יורם שחר, "הטיטוטות המוקדמות", עמ' 590-591.
4. צבי ברנון, "הצהרה על הקמת מדינה יהודית", בתוך שחר, "הטיטוטות המוקדמות", עמ' 561-562.
5. U.N. General Assembly Resolution 181 (II). Future government of Palestine (UN Doc. A/RES/181[II]), 29 November 1947, chapter B-C.
6. שם, B.4.
7. שם, B.9.
8. שם, B.10.
9. זלמן רובשוב (שו"ר), "עם ההכרזה על הקמת הממשלה", בתוך יורם שחר, "הטיטוטות המוקדמות", נספח 2, עמ' 582-584.
10. UN Doc. A/RES/181(II), C.2.2; Charter of the United Nations, Chapter I, 1.3.
11. "נוסח השלושה", גנון המדינה ג'20/5664. נמצא גם באתר של יורם שחר.
12. שחר, "הטיטוטות המוקדמות", עמ' 570.
13. "תזכורת השלושה", גנון המדינה ג'124/22. מצוטט אצל שחר, שם, שם.
14. UN Doc. A/RES/181(II), C.2.
15. "נוסח המחלקה", בתוך שחר, "הטיטוטות המוקדמות", עמ' 580-581.
16. פרוטוקול ישיבת מנהלת העם, 12.5.48, עמ' 108.
17. UN Doc. A/RES/181(II), A(d).
18. פרוטוקול ישיבת מנהלת העם, 12.5.48, עמ' 106.
19. נוסח שרת (לפני תיקוני ועדת הניסוח), ארכיון בן-גוריון, מספר פריט 98601. עותקים נוספים נמצאים באתר של יורם שחר. יש לשים לב שהנוסח המכונה "נוסח שרת" כולל את הערות ועדת הניסוח הראשונה.
20. UN Doc. A/RES/181(II), B.10; C.
21. שם C.2.2.
22. נוסח שרת, בארכיון בן-גוריון.
23. פרוטוקול ישיבת מנהלת העם, 13.5.48, עמ' 123-127.
24. מכתב משנת 1972, ארכיון בן-גוריון, פריט מס' 200298.
25. "תזכורת בעהם", בתוך האתר של יורם שחר.
26. מרדכי בעהם, "ההצעה הראשונה", בתוך שחר, "הטיטוטות המוקדמות", נספח 7, עמ' 590-591; יורם שחר, שם, עמ' 529-527.
27. צבי ברנון, "הצהרה על הקמת מדינה יהודית", שם, עמ' 561-562.
28. "נוסח השלושה", באתר של יורם שחר.
29. כך סובר יורם שחר, "הטיטוטות המוקדמות", עמ' 568.
30. למשל, בהוכרת הקונגרס הציוני הראשון צוינה השנה העברית לצד השנה הלועזית, ואילו בכתב המנדט צוין התאריך הלועזי בלבד.
31. נוסח שרת הסופי כפי שהוצג בפני מנהלת העם: פרוטוקול ישיבת מנהלת העם, 13.5.48, עמ' 120-123; נוסח שרת המקורי עם התיקונים על גביו נמצא בארכיון בן-גוריון, מספר פריט 98601.
32. יומן בן-גוריון המלא, 13.9.48, ארכיון בן-גוריון, מס' פריט 225109.
33. דוד בן-גוריון, "ציוני דרך: לקראת ועידת המפלגה", 18.5.1956, סעיף מב, ארכיון בן-גוריון, מס' פריט 86628.
34. "שארית הפליטה שצנצלה מהטבח הנאצי האים באירופה, ויהודי ארצות אחרות לא תדלו להעפיל לארץ ישראל...". לדיון נרחב בפסקה זו ראו דב אלבוים (עורך), תלמוד ישראלי: מסכת עצמאות, הפסקה השביעית, תל-אביב: בי"ה, 2015.